

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ, РЕЦЕНЗІЇ ТА НАУКОВА ІНФОРМАЦІЯ

HISTORIOGRAPHICAL STUDIES, REVIEWS AND SCHOLARLY INFORMATION

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.337>
УДК 303.446.4

Віталій Боримський

канд. іст. наук, наук. співр.

Інститут Історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: vitalij.borimskij@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4779-8975>

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ 1920 р. У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Стаття присвячена дослідженню розвитку та головних тенденцій сучасної української історіографії польсько-українського союзу 1920 р. Джерельною базою дослідження стали монографії, статті а також дисертації українських істориків у період із 1991 по 2022 р. Методологічною основою дослідження є принципи Кембриджської школи інтелектуальної історії, які можна загалом охарактеризувати як контекстуалістичний спосіб інтерпретації, що робить головний акцент на історичних умовах та інтелектуальному контексті дискурсу певної історичної епохи. Ці принципи особливо актуальні для зазначеного питання з огляду на його політичну чутливість, що не зникла до сьогодні. Як наслідок, політичний контекст у момент творення тексту може суттєво впливати на дослідницькі питання та інтерпретації дослідників.

Автор зазначає, що від часу відновлення Україною незалежності 1991 року українські вчені відкинули радянську парадигму історії польсько-радянської війни та здебільшого перейняли інтерпретаційні схеми еміграційної історіографії. У цьому наративі, на відміну від радянського, С. Петлюра, підписуючи договір із Польщею, керувався українськими національними інтересами. Однак, Україна стала заручницею корисливих

інтересів Польщі, яка врешті зрадила свого союзника. Однак, як доводить автор, в українській історіографії починає домінувати інтерпретаційна модель, яка зображує польсько-український союз як результуючу силу польських та українських інтересів і ресурсів. На перший план почав виходити аспект об'єднання заради спільної боротьби проти більшовизму. Значну роль у цьому процесі відіграють можливість контактів українських істориків із польськими колегами, суттєве заповнення багатьох фактологічних лакун та, не в останню чергу, геополітична ситуація України.

Ключові слова: польсько-український союз 1920 р., польсько-радянська війна, С. Петлюра, Ю. Пілсудський, історіографія.

Vitalii Borymskyi

PhD in History, Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: vitalij.borimskij@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4779-8975>

THE POLISH-UKRAINIAN ALLIANCE OF 1920 IN CONTEMPORARY UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The article is devoted to the study of the development and main trends of modern Ukrainian historiography of the Polish-Ukrainian Alliance of 1920. The source base of the study are monographs, articles, and dissertations of Ukrainian historians in the period from 1991 to 2022. The methodological basis of the study is the principles of the Cambridge School of Intellectual History, which can be generally characterized as a contextualist method of interpretation, which places the main emphasis on historical conditions and the intellectual context of the discourse of a given historical era. These principles are especially relevant for the mentioned issue given its political sensitivity, which has not disappeared to this day. As a result, the political context at the time of the creation of the text can significantly influence the research questions and interpretations of the researchers.

The author notes that since Ukraine regained its independence in 1991, Ukrainian scholars have rejected the Soviet paradigm of the history of the Polish-Soviet war and have largely adopted the interpretive schemes of emigration historiography. In this narrative, in contrast to the Soviet one, S. Petliura, when signing the agreement with Poland, was guided by Ukrainian

national interests. However, Ukraine became a hostage to the selfish interests of Poland, which eventually betrayed its ally. However, as the author proves, the interpretive model that depicts the Polish-Ukrainian Alliance as the resultant force of Polish and Ukrainian interests and resources is beginning to dominate Ukrainian historiography. The aspect of uniting for the common struggle against Bolshevism began to come to the fore. A significant role in this process is played by the possibility of contacts between Ukrainian historians and Polish colleagues, the essential filling of many factual gaps and, not least, the geopolitical situation of Ukraine.

Keywords: *Polish-Ukrainian Alliance of 1920, Polish-Soviet war, S. Petliura, J. Pilsudski, historiography.*

Однією з ключових подій Української революції є польсько-український союз 1920 р. Його вивчення посідає значне місце як в українській, так і в польській історіографії. Характерним є неоднозначне сприйняття цього союзу в обох національних нарративах, особливо в українському. Протилежні інтерпретації різних аспектів польсько-українського союзу 1920 р. досі присутні в історіографії, хоча з плином часу таких протиріч все менше. Важливим аспектом цієї теми є і те, що вона є складовою ширшої проблематики польсько-українських відносин. З одного боку союз 1920 р. став прикладом польсько-українського братерства зброї у спільній боротьбі проти російських більшовиків, з іншого — на довгий час закарбувався для частини українців як символ зради.

Варто зазначити, що союз із Польщею сприймався як вибір певної парадигми цивілізаційного розвитку та місця України у світі. Отже, відмінності в інтерпретаціях були зумовлені передусім ідеологічними факторами. Крім того ХХ ст. було складним періодом у розвитку української (утім, зрештою і польської) історичної науки. Події 1920 р. упродовж тривалого часу залишалися вкрай заполітизованими й не отримували неупередженої оцінки. Комуністичний режим у СРСР, а після Другої світової війни також у Польщі, маніпулював цією темою у своїх політичних цілях. Дослідження еміграційних істориків, хоч менш обтяжені ідеологічно, мали обмежену джерельну базу. Лише суспільно-політичні зміни кінця 80-х — початку 90-х рр. ХХ ст. дозволили польським та українським історикам перейти до повноцінного наукового діалогу. Політична лібералізація, методологічний плюралізм, відкриття архівів та розвиток взаємин із закордонними колегами створили сприятливі умови для дослідження польсько-українських відносин, зокрема союзу 1920 р. Для цього періоду характерне усвідомлення ідеологічної обмеженості як радянської та ПНР-івської, так і діаспорної історичної літератури, пошук

нових оцінок складних питань та широкий діалог між польськими й українськими істориками. Історіографія польсько-українського союзу 1920 р. уже розглядалася раніше і в суто історіографічних дослідженнях, і як певні рефлексії у межах неісторіографічних праць. У цьому контексті варто згадати праці В. Солдатенка. На його думку, що на ранньому історіографічному етапі революційний процес за незначними винятками сприймався й оцінювався із звуженого кута зору: домінували сюжети (нерідко ними й вичерпувалися праці) про події у Києві чи тих містах, до яких перебазовувались державні установи УНР, периферія була майже суцільною *terra incognita* для істориків¹. У сучасній українській історіографії, зазначає В. Солдатенко, традиційно не просто розглядаються питання про польсько-українські відносини 1918–1920 рр. У працях істориків 1920–30-х рр. ці сюжети мали багато емоційних нашарувань. Проте в подальшому акценти зміщувались у площину доказу безвихідного становища УНР. Цим виправдовується позиція С. Петлюри та його прихильників у низці домовленостей із Польщею, що супроводжується прагненням пом'якшити негативне враження, викликане непомірно високою ціною цих договорів і вкрай корисливим поведінням поляків, які врешті не виправдали сподівань українських лідерів². Дослідник також зауважує, що події 1920 р. відтворюються в історіографії порівняно найменше та найповерховіше³.

Висвітлення Української революції 1917–1921 рр. в історіографії детально дослідив В. Капелюшний⁴. Історіографії польсько-українського союзу автор присвятив близько восьми сторінок. Він зазначає, що вона нараховує вже сотні публікацій — від невеликих заміток, статей, до розділів у дисертаціях і монографіях та брошур, безпосередньо присвячених цій проблемі. Він також зауважує, що в літературі відсутній єдиний термінологічний підхід щодо трактування цієї події. Більшість дослідників вживає термін Варшавський договір (Ю. Терещенко, С. Шелухін, С. Литвин), багато авторів називають її угодою чи союзом (М. Держалюк, А. Копилов, І. Усенко), дехто пактом (О. Красівський, Г. Корбич) чи просто політичною і військовою конвенцією (О. Павлюк, Я. Грицак)⁵. На думку В. Капелюшного, перші публікації із проблеми з'явилися ще в 1920-ті роки і з огляду на свою належність перу безпосередніх учасників подій відрізнялись войовничою полемічністю й публіцистичністю викладу⁶. В. Капелюшний зазначає, що процес переосмислення цієї неординарної історичної події, як у вітчизняній історіографії, так і в зарубіжній та історіографії української діаспори, продовжується, і сталого історіографічного консенсусу ще не вироблено. Опрацювання нових архівних документів та інших матеріалів у майбутньому дасть можливість ще більш аргументовано підійти до ґрунтового вивчення цієї проблеми.

Діяльності Директорії присвятив своє історіографічне дослідження М. Стопчак⁷. Він зауважує, що попри значне просування сучасних фахівців у вивченні такого важливого сегмента зовнішньополітичної стратегії УНР як українсько-польські відносини, низка аспектів цього питання залишаються недостатньо вивченими, носять фрагментарний характер. Це зумовлює появу контраверсійних поглядів, суперечливих висновків щодо цього напрямку зовнішньополітичної діяльності Директорії УНР. Безпосередньо історіографії Варшавського договору автор присвятив окремі статті⁸. Він зазначає, що попри всю контраверсійність оцінок в українській історіографії, присвяченій польсько-українському союзу, більшість дослідників схиляється до висновку, що вона надала можливість українській армії ще на рік продовжити боротьбу за незалежність⁹.

Дослідники відмічають значну зміну загальної історіографічної парадигми. Наприклад, В. Верстюк зазначає, що за роки незалежності відбулась деконструкція радянської візії війни. Упродовж перших півтора десятиріччя незалежності українська історіографія також «перехворіла хворобою некритичного ставлення до емігрантської та діаспорної історичної науки, від якої запозичила не тільки чимало цінного, а й цілу низку притаманних їй вад»¹⁰. На його думку, в сучасній українській науковій літературі все менше випадів у бік С. Петлюри як винуватця договору, нема звинувачень у запродавстві чи торгівлі територією. В. Верстюк вважає, що за роки незалежності українська історична наука зробила суттєві кроки до переосмислення революційних подій 1917–1921 рр., сформовано концепцію Української революції, яка виходить із самодостатності цих подій і водночас не відриває їх від історичних процесів у Центрально-Східній Європі, насамперед у Польщі. Однак, на думку дослідника, глибоке та всебічне вивчення війни 1920 р. в українській історіографії лише розпочинається.

Історіографію українсько-польсько-більшовицької війни (так її називає автор) висвітлив у своїй статті львівський дослідник Р. Лаврецький¹¹. Автор сконцентрував увагу на розгляді передусім військового компонента кампанії 1920 р. в оцінках сучасних українських та польських істориків. Дослідник цілком справедливо зазначає, що питання військового будівництва та перебігу воєнних дій у 1920 р. досліджувалося в українській історіографії переважно дотично. Українські історики зосредили свою увагу на політичних аспектах подій.

С. Віднянський, слушно зауважує, що історики 1990-х — поч. 2000-х рр. розмірковували над питанням «чи був Варшавський договір помилкою С. Петлюри, чи справді єдиним можливим варіантом продовження боротьби за державність»¹². Більшість дослідників, як зазначає автор, головний акцент зміщують на докази безвихідного становища

уряду УНР під час укладання цього договору з Польщею і «цим здебільшого пояснюють ту непомірно дорогу ціну, яку заплатив Петлюра за допомогу Польщі у боротьбі проти більшовиків»¹³. Зрештою, як зазначає С. Віднянський, Варшавський договір між УНР і Польщею 1920 року, «і сьогодні повинен бути прикладом та основою для розвитку стратегічних міждержавних відносин і добросусідських відносин між нашими народами, які мають будуватися не на вкрай викривлених уявленнях про непросту історію українсько-польських взаємин, а на кращих сторінках спільної багатовікової історії і боротьби «за нашу і вашу свободу проти спільного ворога»¹⁴.

Детальний огляд української історіографії польсько-українського союзу від 1920 р. до сучасності висвітлено в дисертації В. Боримського¹⁵. Зокрема, сучасній українській історіографії присвячено 26 сторінок. Автор зазначив, що за період від здобуття незалежності відбулися помітні якісні зміни в дослідженні та осмисленні польсько-українського союзу 1920 р. «Відкриття доступу до українських та польських архівів спричинило появу цілої низки нових досліджень, проведення конференцій, публікацію збірок документів і т. д. Зняття ідеологічних перешкод дозволило авторам вільно трактувати події. Накладає свій відбиток на цей процес і взаємне бажання до налагодження доброзичливих взаємин, що, однак, не завжди сприяє об'єктивності. Головним здобутком української історіографії за час незалежності стало перенесення польсько-українських дискусій з еміграції на батьківщини обох народів»¹⁶.

Утім, останніми роками опублікована чимала кількість нових досліджень, присвячених польсько-українському союзу 1920 р. Особливо помітним є пік публікацій із нагоди сторічного ювілею. Їхніми характерними рисами є як суттєве покращення якості досліджень, пов'язане з доступом до нових джерел та повноцінним діалогом із польським істориками, так і деяка зміна інтерпретацій. Це спонукає до історіографічної рефлексії та узагальнення доробку минулих трьох десятиріч.

У сучасній Україні польсько-український союз 1920 р. розглядається дослідниками здебільшого в контексті зовнішньої політики Директорії УНР або польсько-українських відносин, значно рідше в контексті польсько-радянської війни. Від здобуття незалежності в Україні захищено десятки докторських та кандидатських дисертацій, присвячених Українській революції¹⁷. Серед них варто виокремити дисертації В. Задунайського¹⁸, С. Варгачюка¹⁹, Л. Радченко²⁰, В. Яблонського²¹, В. Соловйової²², І. Срібняка²³, Л. Алексієвець²⁴, В. Шамраєвої²⁵, Б. Гудя²⁶, І. Дацківа²⁷, Е. Костишин²⁸, М. Стопчака²⁹, Ю. Довган³⁰, Я. Попенка³¹, П. Слюсаренка³², В. Капелюшного³³.

Досить неоднозначним ще в 1990-х рр. було ставлення до С. Петлюри. Наприклад, доволі критично оцінює постать С. Петлюри автор

науково-популярних праць В. Савченко. На його думку, українська армія не мала шансів на перемогу, особливо після підписання польсько-радянського перемир'я 18 жовтня 1920 р. Негативно дослідник оцінює також польсько-українські відносини. Ю. Пілсудський, на його думку, «хотів перетворити Петлюру на вічного прохача набоїв, чобіт, повноважень, тримати його в полі зору», побоюючись, що Україна може перетворитись на ворога Польщі, з огляду на питання Галичини³⁴.

Вкрай негативно оцінює постать Головного Отамана В. Солдатенко. На його думку, до укладення союзу з Польщею його штовхала тільки жадоба влади. «Болісно переживаючи поразки 1919 р., С. Петлюра непогамовно прагнув реваншу. І передусім, та й, мабуть, понад усе, його турбувало, де знайти ті сили, які повернули б йому особисту владу бодай над якоюсь частиною України. Ні конструктивної програми державотворення, ні проектів соціальних перетворень не передбачалося. Принаймні вони не були публічно запропоновані суспільству. Весь смисл розрахунків і комбінацій підпорядковувався одній меті — знищити ненависну радянську владу...»³⁵. Відвертим епігоном радянської історіографії є праця Р. Симоненка та Д. Табачника. Автори активно експлуатують радянські штампи і стереотипи, зокрема називаючи польсько-українські війська «польськими загарбниками та їх підсобниками»³⁶. Відповідно Київська операція війська польського трактується не інакше, як зовнішня агресія, а контрнаступ Червоної Армії як визволення.

Проте, незважаючи на присутність подібних оцінок, неможливо не помітити помітну переоцінку польсько-українського союзу протягом останніх десятиліть. Серед українських істориків домінує доволі позитивне ставлення до Варшавського договору та С. Петлюри³⁷. Дослідники намагаються менш критично трактувати вчинки Головного Отамана. Ми більше не знаходимо звинувачень на його адресу у «продажі» Галичини полякам. Наприклад, Ю. Терещенко зазначає, що Варшавський договір «дав реальну можливість ще на рік продовжити масштабну збройну боротьбу за визволення України і зберегти основи національної державності. С. Петлюрі вдалося можливим поступитися частиною української території з тим, щоб відстояти державність на Великій Україні»³⁸. Саме таке трактування превалює нині в українській історіографії. Я. Грицак зазначає, що ідучи на укладення союзу з Польщею, С. Петлюра керувався єдиним прагненням бачити Україну самостійною державою, завдяки союзу з Польщею він сподівався отримати визнання країн Антанти. До того ж він був переконаний, що головна загроза виходить Україні не від Польщі, а від більшовицької експансії³⁹. Дослідник наголошує на схожості між С. Петлюрою та Ю. Пілсудським, «з тією, однак, засадничою різницею, що Пілсудський представляв націю **переможну**, а

Петлюра — **переможену** [підкреслення Я. Грицака. — *Авт.*]. Тому один залежав цілком від великодушності і чесності іншого. Навіть, якщо б Пілсудський виявився до кінця вірним своїм союзницьким зобов'язанням, залишалося під великим сумнівом, чи польське суспільство утрималося б від величезної спокуси трактувати **відвойовану** Україну як **завойовану** територію»⁴⁰. Загалом подібну думку висловлює І. Срібняк, зазначаючи, що «стрижнем польсько-українського порозуміння 1920 р. був військовий союз двох держав проти більшовицької Росії»⁴¹. Автор також звертає увагу, що рішення укласти союз було не спонтанним, а йому передували спроби налагодження діалогу принаймні річної давнини. В. Литвин, підсумовуючи досягнення української історіографії, стверджує, що цей союз був «єдиним для українців шансом продовжити боротьбу за українську державність», але з багатьох причин від самого початку був приречений на поразку, проте дозволив ще на рік продовжити історію УНР⁴².

Деякі дослідники, як наприклад Т. Зарецька, оцінюють договір практично цілковито позитивно, акцентуючи увагу на непересічних лідерських рисах його ініціаторів. С. Петлюра у цьому описі виглядає як мужній політик, який із величезними зусиллями зміг приборкати в собі сорбницькі почуття, що мало хто навіть із його оточення міг зрозуміти⁴³. Позитивно дослідниця оцінює і Ю. Пілсудського⁴⁴.

Різні питання, що стосуються союзу, досліджені в історіографії нерівномірно. Найбільш опрацьованими є підготовка до підписання договору та варшавські переговори. Перебіг процесу встановлення дипломатичних відносин між Україною та Польщею висвітлений у працях С. Варгачюка⁴⁵, О. Калакури⁴⁶, Т. Кучер⁴⁷, Т. Зарецької⁴⁸, І. Срібняка⁴⁹, О. Михайлової⁵⁰, Б. Гудя, В. Голубка⁵¹, С. Литвина⁵² та ін. Дослідники загалом наголошують на складності перемовин. Наприклад, Б. Гудь та В. Голубко стверджують, що «українсько-польський мирний діалог періоду весни-літа 1919 р. спричинив припинення збройного конфлікту між Українською Народною Республікою та Річчю Посполитою, а також сприяв зближенню їх позицій у визначенні перспектив боротьби з експансією московського більшовизму на Захід, що однаковою мірою загрожувало існуванню обох новопосталих держав»⁵³. О. Михайлова, дослідження котрої чи не найкраще висвітлює польсько-українські перемовини, зауважила, що переговорний процес багаторазово був на межі зриву через непоступливість польської сторони, однак українська делегація була змушена підписати політичну конвенцію, стоячи перед доконаним фактом готовності Польщі до війни з радянською Росією на території України. З іншого боку, українська сторона сподівалась на те, що поступки будуть переглянуті парламентом незалежної УНР завдяки успіху воєнної кампанії та здобуттю й закріпленню незалежності УНР⁵⁴. Крім того, на

підставі листування А. Лівичького та І. Мазепи О. Михайлова довела, що останній дещо лукавив у своїй праці «Україна в огні і бурі революції», коли стверджував, що умови договору стали для нього повною несподіванкою⁵⁵.

Більшість дослідників звертають увагу на прагматичність польського керівництва в питанні переговорів з УНР. Зокрема, С. Варгатюк вважає, що польська сторона, використовуючи скрутне становище Директорії УНР, морально тиснула на українських дипломатів і підходила до вирішення польсько-українських відносин із позиції сили. Наївна ж віра українського керівництва у щирість польських політиків щодо їхньої згоди на досягнення самостійності УНР надавала можливість проникнення в дипломатичну місію Директорії агентів польської розвідки або осіб, байдужих до справи української державності⁵⁶. «Варшавський договір, — на думку дослідника, — не був партнерством між рівними, оскільки встановлював польський протекторат над Україною». Його укладення стало можливим тільки тому, що «польський уряд використовував патріотизм українських політиків і безвихідне становище України для досягнення своїх імперських цілей»⁵⁷. Як зазначає С. Варгатюк, С. Петлюра не врахував основного — Польща насправді не була прихильницею застосування права націй на самовизначення до українців⁵⁸. Утім, на думку дослідника, хоч плата за допомогу і була великою, та союз створював шанс мати хоч якусь незалежність.

Проте, деякі дослідники звертають увагу на той факт, що прагматизм у політиці є нормою. Зокрема О. Красівський зазначає, що зважаючись на непопулярний серед польського суспільства союзний договір з УНР, Ю. Пілсудський керувався національними інтересами й не прагнув будь-якою ціною відвойовувати незалежність Україні. Насамперед він виходив з інтересів національної безпеки Польщі, маючи на меті допомогти українцям відновити державність для утворення своєї «санітарної зони», якою прагнув прикрити свої східні кордони від більшовицької Росії⁵⁹.

Ставлення західноукраїнських політиків до польсько-українського союзу висвітлює В. Голубко. Дослідник вважає, що спроби керівництва УНР втягнути в боротьбу проти більшовицької Росії українців-галичан хоча й видавалися привабливими, але через антиукраїнську політику Польщі у Східній Галичині були нездійсненні. Галицькі політики, на його думку, не усвідомлювали того, що 1920 р. був останнім шансом порятунку національної державності бодай на частині етнічної території України, тому поразку УНР сприйняли як незначущий епізод у боротьбі за державну незалежність українського народу, який не матиме суттєвого впливу на статус Галичини, а це, без сумніву, виявилось глибокою помилкою⁶⁰.

Порівняно гірше досліджене питання співпраці між українською владою та польською адміністрацією. Піонерською в цьому плані є стаття згадуваної вище О. Михайлової, присвячена військово-господарчій співпраці.⁶¹ Діяльність української військової місії у Польщі детально висвітлена М. Ковальчуком⁶². Автор наголошує на вагомості внеску місії у справу спільної боротьби проти Росії. Крім того, на його думку, Варшава стала тим «вікном до Європи», крізь яке українська дипломатія налагодила спорадичні контакти з державами Західної Європи⁶³.

Попри все, найслабшою частиною української історіографії є висвітлення діяльності українських військ, їх взаємодії з польськими частинами. Можна погодитись із думкою В. Солдатенка, що «похід поляків в Україну, їх відступ з Києва всі історики передають дуже стисло, якимось скоромовкою, практично не аналізуючи військових операцій, а згадуючи лише основні дати — переходу з рук у руки тих чи інших населених пунктів. Не видно і ролі в подіях українських військових частин»⁶⁴. Щоправда, останніми роками ситуація починає змінюватись. На початку 2000-х рр. в Україні було захищено декілька дисертацій, дотичних до теми військового будівництва в період революції. Серед них варто виокремити дисертації А. Харука⁶⁵, Ж. Мина⁶⁶, Т. Плазової⁶⁷, Л. Кривизюка⁶⁸. Зокрема, у дисертації П. Слюсаренка вперше розкрито стан української армії у кампанії 1920 р⁶⁹. Окремі аспекти дослідження викладені в низці публікацій⁷⁰. Він наголошує, що організаційно армія УНР мала величезний потенціал, який однак не вдалося реалізувати. На думку автора, «створені органи вищого військового керівництва були спроможні забезпечити бойову діяльність кількисот тисячної армії»⁷¹. Однак потенціал не був реалізований через цілковиту залежність від Польщі, незацікавленості у зміцненні українського війська. Це спричинило неможливість її окремого функціонування від польської армії⁷². Своєю чергою, Л. Кривизюк підсумував, що «попри важкі поразки від переважаючих сил противника, моральний стан армії був збережений. Вона продовжувала боротьбу і воліла разом з урядом вийти на еміграцію, ніж капітулювати»⁷³. Ж. Мина зазначає, що проведені урядом заходи напередодні спільного наступу значно підвищили боєздатність армії, однак «носили переважно перспективний характер, що не дозволяло втілити їх в життя комплексно»⁷⁴. Варто виділити дисертацію Т. Плазової, котра зосередила своє дослідження на розкритті перебігу воєнних операцій армії УНР у листопаді 1920 р. Дослідниця зауважує, що «командування стало більшу увагу звертати на продовження боротьби партизанськими методами»⁷⁵.

Загалом, як умови військової конвенції він 24 квітня 1920 р., так і реалізація її умов на практиці, більшість дослідників оцінюють скептично. Наприклад, І. Дацків зазначає, що умова про формування лише

трьох українських дивізій (бл. 15 тис. вояків) вкотре свідчила про нерівноправність договору. Ю. Пілсудський, на його думку, не бажав бачити сильною союзна українську армію. Українці мали виконувати тільки допоміжну функцію й бути політичним прикриттям польського походу в Україну⁷⁶. Дослідник наголошує, що союз ґрунтувався переважно на особистих домовленостях Ю. Пілсудського та С. Петлюри і викликав гостру опозицію як серед українців, так і серед поляків та був малоефективним через взаємну недовіру. Польська сторона не дозволила розбудувати та укомплектувати українські збройні сили. Українське населення з великою недовірою поставилося до Польщі. Очікуваного повстання проти більшовиків не відбулося⁷⁷. Деякі дослідники звертають увагу також на те, що майно ЧУГА, яка перейшла на польсько-український бік, не було передане українським частинам, хоча це могло би значно поліпшити стан їхнього забезпечення. Автори «Нарисів історії Української революції» наголошують — офіційного наказу про передачу майна так і не було підписано, існували лише усні розпорядження, які погано виконувались. Також, всупереч домовленостям про зарахування галичан до Армії УНР, польська сторона робила все, щоби завадити цьому⁷⁸. Автори також зазначають, що через незнання умов військової конвенції місцева українська влада не мала змоги вимагати від польського союзника того, чому він мав би сприяти (ведення обліку й передачі військового майна, реєстрації козаків, використанню української державної символіки тощо), що породжувало психологічну пригніченість і не давало відчуття співпраці⁷⁹. Крім того, зазначають автори, реорганізація Армії УНР не могла бути виконана повністю, бо польський союзник не поставив принаймні половини обіцяного одягу і зброї. Мобілізація, через постійні перешкоджання з боку польської адміністрації, здійснювалась лише в тих повітах, які контролювались безпосередньо українською армією⁸⁰. Часто польсько-українська співпраця залежала від персонального ставлення конкретного чиновника до української справи. Це істотно гальмувало розбудову української адміністрації і армії: вона губилася в паперовій тяганні, в очікуванні «дозволів» польських начальників різних рівнів⁸¹.

Іншим вагомим аспектом польсько-українського союзу є ситуація на звільнених польсько-українськими військами територіях. Таких праць дуже не багато. Більшість оцінок є доволі загальними. Зазвичай українські історики негативно оцінюють діяльність польської адміністрації. Наприклад, Я. Грицак зазначає, що «як тільки польські війська опинилися на Правобережжі, то замість помагати уряду УНР творити обіцяні дивізії польська військова адміністрація кинулася грабувати майно і вивозити його до Польщі. Політика реквізицій змусила ще раз піднятися українське

селянство, на цей раз проти нових окупантів. Повернення уряду УНР в обозі польської армії не викликало ентузіазму українського населення, навпаки — воно сприймало як своїх визволителів більшовицькі війська»⁸². Л. Зашкільняк і М. Крикун в «Історії Польщі» зазначають, що «в Україні союзні армії зустріли без ентузіазму; українські дивізії не вдалося поповнити. Поляки поводитися в Україні як господарі, вимагаючи матеріальної компенсації за надану допомогу»⁸³. Б. Гудь вважає, що звістку про спільну польсько-українську виправу проти Радянської Росії селяни Правобережжя зустріли без захоплення, остерігаючись збереження великих польських володінь в Україні. «Вони не тільки ігнорували заклики уенерівських властей вступати в ряди Дієвої армії, але й цілком свідомо донищували ті рештки маєтків власне польських поміщиків, котрі ще вціліли після трьох років анархії і безперервних воєн»⁸⁴. В. Солдатенко зазначає, що особисто Ю. Пілсудський і його політичне оточення «не марнували часу, прагнучи «витиснути» зі сприятливої ситуації якомога більше вигод. Тільки-но почавши похід на Київ, вони потурбувалися про форсування підготовки економічних і фінансових угод, передбачених Варшавським договором»⁸⁵. В. Солдатенко наголошує, що умови угоди були кабальними й принизливими, а Ю. Пілсудський «рішуче підтримав зажерливість своїх міністрів»⁸⁶. Автор подекуди використовує й відверто радянські штампи, наприклад, зазначаючи, що в період Київського походу польської армії «на загарбаних українських землях відновлювалося люте панування польського поміщицтва»⁸⁷.

Ще різкіше про ставлення Польщі до України висловлюється В. Сергійчук. Він вважає, що польська сторона не тільки відмовилася до кінця виконувати взяті на себе зобов'язання — підтримати незалежність України, а й роззброїла своїх вчорашніх союзників, інтернувавши десятки тисяч петлюрівських вояків за колючі дроти»⁸⁸. На його думку, восени 1920 р. польсько-українські війська могли повністю розбити більшовиків, проте Польща проявила «малодушність»⁸⁹. В. Сергійчук негативно оцінює польські мотиви, вважаючи, що Польща тільки використала Україну у своїх інтересах.

Проросійські автори Р. Симоненко та Д. Табачник особливо наголошують на «варварській поведінці» польської адміністрації. Автори перераховують безліч випадків наруги, насилля, масових страт, пограбувань тощо. Слід зазначити, що в багатьох випадках джерелами зазначеної інформації виступає радянська преса. Крім того, наголошують автори, «польські загарбники та їх підсобники, змушені відступати з української землі, руйнували безцінні пам'ятки культури та мистецтва»⁹⁰. Дослідження повністю опирається на традиції радянського історіописання зі звичними для нього штампами. Варто додати, що автори наголошують

також на ролі українських військ, які, за їхнім твердженням, брали у всьому цьому чи не найактивнішу участь.

Проте навіть дослідники, які дуже далекі від радянської схеми опису війни 1920 р., часто є доволі критичними стосовно дій польської армії. Наприклад, С. Литвин, котрий позитивно оцінює особистість С. Петлюри й обґрунтовує розумність Варшавського договору, теж відмічає негативні наслідки дій польських військових в Україні. «Великої шкоди, — зазначає автор, — завдавала поведінка військової та цивільної польської влади, що ігнорувала права українців, встановлені договором, і поведилася як окупаційна»⁹¹. Враховуючи все це та побоюючись повернення польськими землевласниками вже розділених земель, українське селянство не підтримувало походу⁹².

О. Красівський вважає, що на початковому етапі війни декларативні звернення Ю. Пілсудського та С. Петлюри нівелювалися ставленням польської армії до населення. Попри директиви верховного командування й вимоги до особового складу (ставитись до українців як до населення дружньої держави), на зайнятій території впроваджувався фактично окупаційний режим. Зусилля українського уряду утворити місцеве самоврядування й передати йому владу на місцях часто паралізувалися. Якщо на верхніх щаблях влада УНР і Польщі знаходила розуміння, то в реальному житті було багато проблем⁹³.

Автори «Нарисів історії Української революції 1917–1921 рр.» зазначають, що населення України ставилося до польської присутності дуже стримано, не вірячи в союзницькі наміри польської армії. Селяни давали продукти без суперечок, хоча до реквізиційних квитків ставилися з недовірою. Проте грабежі та самочинні реквізиції з боку поляків не припинялися. Поширеними були випадки затримання польськими солдатами селянських підвід і насильницьке відбирання продуктів⁹⁴. Що стосується вступу поляків у мирні переговори з більшовиками, автори зазначають, що Ю. Пілсудський вважав за можливе й необхідне вимагати від більшовиків визнання незалежності України та виведення радянських військ із її території. У протилежному випадку пропонував продовжувати війну до переможного кінця. Однак його авторитет після невдачі Київського походу підупав, і він не міг істотно впливати на зовнішню політику⁹⁵.

Утім, зазначені праці зазвичай обмежуються загальними формулюваннями й не зосереджуються предметно на функціонуванні польської адміністрації на українських територіях. Значно більше конкретики в це питання вносить детальна монографія І. Лісевича⁹⁶. На великому фактичному матеріалі, почерпнутому з польських та українських архівів, автор дослідив суспільно-політичне, економічне та культурне життя на підконтрольній польсько-українським військам території. Хоч дослід-

ження територіально обмежене здебільшого Києвом, воно висвітлює порівняно найменш вивчений аспект подій 1920 р. І. Лісевич підкреслив назагал союзницьку позицію польського командування — «самі українські державні чинники повинні створити в місті відповідні важелі влади, які б забезпечили спокій і порядок у місті»⁹⁷. Однак, як зазначив дослідник, найбільшою перешкодою на шляху формування української адміністрації став брак українців серед управлінського апарату та мала кількість інтелігенції. Наприклад, призначений українською владою новий міський комісар Києва був змушений навіть оголосити, що склад попередньої міської управи, яка формувалася більшовиками, змінюватись не буде. Однак, більшість урядовців бойкотували українську владу, здебільшого через російське походження та, відповідно, ворожість до української справи⁹⁸. Автор також порушив питання військового співробітництва між польською та українською арміями. Він зазначав, що серйозною перешкодою для формування української армії були занадто повільні постачання зброї українській стороні. Відповідальність за це І. Лісевич покладає на офіцерський склад середньої руки, який не розумів політики Ю. Пілсудського й тому саботував поставки зброї українцям. Головне командування змушене було навіть видати окремий наказ, який підвищував відповідальність за передачу здобутої зброї українській армії. Негативну роль, на думку І. Лісевича, зіграло і зволікання польської адміністрації із дозволом на проведення мобілізації. Там, де мобілізація все ж була проведена, явка призовників виявилась доволі високою, що свідчило про гарні перспективи, якби такі заходи були проведені вчасно в більшому масштабі⁹⁹. Така ситуація пояснювалась тим, що «Ю. Пілсудський і його оточення поклали надію не на майбутню армію УНР, а на свою власну»¹⁰⁰. Дослідник визнає факти окремих зловживань щодо місцевого населення, однак наголошує на їх спорадичності: «ніде правди діти, вони справді мали місце, але це відбувалося десь у віддалених селах, особливо у прифронтовій зоні, де нечисленні наряди жандармерії не могли за всім услідкувати, а окремі командири підрозділів дивились на це крізь пальці. Що інше — Київ, де військова комендатура тримала жорсткий порядок і нещадно присікала окремі випадки зловживань щодо місцевого населення». Резюмуючи, дослідник зазначає, що польське військо поводило себе назагал як союзницьке¹⁰¹. І. Лісевич позитивно оцінює історичне значення польсько-українського союзу: «Те, що посіяли С. Петлюра і Ю. Пілсудський українсько-польським союзом 1920 року, ще неодмінно принесе свої плоди. Дружні добросусідські відносини, які тепер укладаються між Річчюпосполитою Польщею і незалежною Україною, наглядне свідчення, що обидві вони роблять належні висновки з уроків історії»¹⁰².

Сучасні дослідники починають дедалі більше уваги звертати також на зовнішні чинники, які впливали на події Української революції. Міжнародній політиці доби Директорії присвятила кандидатську дисертацію В. Шамраєва¹⁰³. Дисертантка зазначає, що незважаючи на значні поступки, Варшавський договір можна вважати здобутком української дипломатії. Політика Польщі, на її думку, не була ані проявом якоїсь надмірної симпатії до України, ані підступним планом закабалення УНР. У ставленні до України Ю. Пілсудський керувався національними інтересами своєї країни. Його розуміння цих інтересів передбачало послаблення Росії, від якої походила головна загроза існуванню польської державності. В той час такий підхід збігався з національними інтересами УНР. С. Петлюра, на думку дослідниці, теж виходив із власного розуміння національних інтересів України і робив те, що він вважав єдино правильним у тому надзвичайно складному внутрішньому становищі та ворожому міжнародному оточенні. Угода між С. Петлюрою і Ю. Пілсудським була політичним компромісом, коли слабша сторона була змушена піти на більші поступки¹⁰⁴.

О. Павлюк детально висвітлює політику США щодо України в 1920 р. На його думку, США не поспішали підтримувати плани польсько-українського чи польсько-українсько-румунського союзу. На думку Вашингтона, такі союзи спрямовувалися не лише проти більшовиків, а й проти Росії загалом та її територіальної цілісності. Збереження ж останнього, зазначає автор, «було піднесено майже до рівня догми американської зовнішньої політики»¹⁰⁵. Вашингтон вважав, що дезінтеграція Росії матиме негативні наслідки і що Україна є невід'ємною частиною Росії, а український рух не має серйозних підстав. До того ж, потенційні союзники України — Польща та Румунія — дбали не так про піднесення української справи перед великими державами, як про власні вигоди від проєктованого союзу: Польща бажала відречення України від Галичини, а Румунія — Бессарабії¹⁰⁶.

С. Литвин вважає, що укладенню Варшавського договору сприяла проросійська політика Антанти. Відновлення Росії ставило під сумнів незалежність Польщі. Своєю чергою для УНР така політика практично не залишала альтернативи у виборі союзника, яким і стала Польща¹⁰⁷. Подібної думки дотримується І. Дацків, котрий зазначає, негативне ставлення до України з боку Антанти було одним із факторів, які привели до того, що договір було укладено з великим запізненням¹⁰⁸.

О. Красівський зазначає, що після поразки Добармії на Наддніпрянщині навесні 1920 р. Антанта, щоправда неофіційно, залишила Польщі право самостійно вирішувати українсько-польські відносини¹⁰⁹. М. Держалюк вважає, що Росія, Антанта й Польща рахувалися з українськими інтересами лише з тактичних міркувань. Росія, як могутніша країна,

прагнула приєднати до себе всю Україну, Польща, як слабша — щонайменше Галичину. Жодна з сусідніх країн не сприяла об'єднанню українських земель і формуванню української держави¹¹⁰. Політика Польщі та Росії, на думку автора, мало чим різнилась. Польсько-російську війну 1920 р. [так її називає М. Держалюк. — *Авт.*] він оцінює як війну за українські землі, котра з обох боків була загарбницькою¹¹¹. На його думку, Антанта також відіграла дуже суттєву роль у поразці українського визвольного руху, фінансуючи антиукраїнські армії — Колчака, Юденича, Денікіна, Врангеля, Галлера. Крім того Антанта не визнала жодного українського уряду. Головна причина цього — доводить М. Держалюк — страх посилення Центральних держав, з якими в Україні складались кращі відносини. Тому Антанта зміцнювала своє становище у Східній Європі, посилюючи своїх союзників за рахунок інших народів¹¹². Автор наголошує, що «доля української незалежності залежала на 90% від міжнародної ситуації, яка була явно несприятлива для неї»¹¹³.

Найменше суперечностей в історіографії у питанні про наслідки союзу для української державності. Більшість авторів, хоч і визнають недоліки польсько-українського союзу, все ж схиляються до думки, що в тій ситуації не було іншого виходу. С. Литвин, наприклад, зазначає, що попри всю суперечливість оцінок Варшавського договору в історіографії, безсумнівним є те, що він був єдино можливим кроком на шляху продовження збройної боротьби українського народу проти більшовицького поневолення і за становлення української державності¹¹⁴. В. Голубко та Б. Гудь вважають, що «попри всі застереження треба таки визнати, що домовленості, укладені між УНР і Польщею у квітні 1920 р., стали важливою віхою в історії українсько-польських відносин. Найголовнішим є те, що обидві країни прийшли до усвідомлення необхідності стратегічного партнерства задля забезпечення своєї незалежності [...] Цей договір створив правову основу для подальшого співробітництва між вже екзильним урядом УНР і Річчю Посполитою, мета якого полягала у послабленні більшовизму»¹¹⁵. В. Литвин звертав увагу, що «цей союз можна оцінити тільки в геополітичному вимірі, з урахуванням планів і намірів Радянської Росії щодо Польщі. Чекаючи неминучого удару з боку Росії, Ю. Пілсудський прагнув заручитися підтримкою С. Петлюри. Проте, оскільки С. Петлюра перебував у Польщі на становищі емігранта, союз з УНР не міг стати рівноправним»¹¹⁶. О. Рубльов та О. Реєнт зауважують, що «Після поразки визвольних змагань та інтернування українського війська у Польщі, конвенція стала підставою для утримання Варшавою 25-тисячної армії й діяльності її структур, забезпечення її боездатності»¹¹⁷. І. Дацків, підсумовуючи здобутки і втрати від польсько-українського союзу 1920 р., зазначає, що «він виявився недовготривалим і

розпався під впливом потужних несприятливих, насамперед зовнішньо-політичних факторів. [...] Свою роль зіграв, слід визнати, й прагматизм Ю. Пілсудського, котрий керувався перш за все інтересами Польщі й орієнтувався довгий час на Антанту, від якої великою мірою залежала доля його країни»¹¹⁸. Водночас, на думку дослідника, «Варшавський договір сприяв виходу України на міжнародну арену. Завдяки йому і допомозі з боку Польщі, український народ продовжив збройну боротьбу за незалежність проти більшовиків 1920 р. й спільно з польським військом зірвали плани Москви щодо походу Червоної Армії в Західну Європу й перенесення туди «світової революції»¹¹⁹. О. Павлюк зазначає, що спільний польсько-український виступ від самого початку був приречений на невдачу. Насамперед тому, що цей союз значною мірою був і залишився «персональним союзом» двох глав держав і спирався на їхні особисті відносини й домовленості¹²⁰. С. Варгатюк зазначає, що фіаско української зовнішньої політики після укладення Варшавського договору було закономірним. Подібне становище очікувало б Директорію й у випадку союзу з РСФРР. Тільки тоді про незалежність і не йшлося б. Укладенням союзу з Польщею Директорія УНР отримувала надію на незалежність, хоча й дуже обмежену та відносну. Проте тогочасне міжнародне становище, радянсько-польська війна знищили можливість навіть такої надії»¹²¹.

Р. Тимченко зазначає, що Варшавський договір хоч і підписувався на таких важких умовах, та Головний Отаман вбачав у ньому єдиний можливий шанс для порятунку. Певним виправданням служила та обставина, що він відмовлявся від територій, уже й так захоплених поляками. У квітні 1920 р. неможливо було передбачити, що спільний похід українсько-польських сил на Київ виявиться таким короткочасним і невдалим, у результаті якого буде завойована більшовиками вся територія УНР і ліквідуються залишки УГА¹²². Автори двотомника «Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.» стверджують, що Ю. Пілсудський не мав певності щодо своїх планів, будучи готовим до поразки ідеї відновлення України. Він не збирався утримувати її будь-якою ціною¹²³.

Політичний аспект подій 1920 р. розглядає А. Руккас, хоча його монографія присвячена здебільшого військовому аспекту подій та бойовому шляху української армії у складі польського війська¹²⁴. Варто зазначити, що праця була перекладена польською і видана польським Інститутом Національної пам'яті та стала лауреатом премії Східного Огляду (пол. *Przegląd Wschodni*). А. Руккас вважає, що в концепції Ю. Пілсудського Україна мала стати слабкою, урізаною буферною державою, політичним сателітом Польщі та її сировинним придатком. Головною ж ціллю його східної політики було розірвання Росії по національних швах¹²⁵.

Дослідження наступних років доповнили наші знання в зазначеній сфері. Зокрема, важливу прогалину в дослідженні польсько-українських дипломатичних відносин у революційний період заповнює І. Матяш. В українській історіографії зазвичай найдетальніше висвітлюється діяльність Варшавської дипломатичної місії А. Лівицького. І. Матяш, натомість, висвітлює діяльність українських представництв у Польщі та польських в Україні з вересня 1918 р., тобто ще з періоду Регентської Ради в Польщі та Гетьманату в Україні, що робить картину польсько-українських дипломатичних відносин більш повною та цілісною¹²⁶. Вона ж дослідила ставлення до Варшавського договору українських дипломатів¹²⁷. Діяльність українських військово-дипломатичних представництв у Польщі висвітлює А. Руккас. Йдеться, зокрема, про військову секцію при Дипломатичній місії УНР та військову місію УНР у Польщі, діяльність яких пов'язана з військовою співпрацею в період війни 1920 р., та Українську військову ліквідаційну комісію і Українську ліквідаційну комісію у справах полонених та інтернованих у Речі Посполитій Польській, котрі функціонували вже після польсько-радянського перемир'я¹²⁸.

В. Піскун розглянула реакцію на союз із Польщею серед наддніпрянських політичних кіл¹²⁹. Останніми роками українська історіографія поповнилася також дослідженнями реакції польської громадсько-політичної думки щодо союзу з українцями¹³⁰. Хоча неоднозначне ставлення польського суспільства до східної політики Ю. Пілсудського в загальних рисах є відомим, однак раніше предметно українськими істориками не вивчалось. Іншим маловивченим аспектом подій 1920 р. є роль та значення російського білого руху в контексті польсько-українського союзу і навпаки — вплив польської політики щодо України на російську ситуацію. Ця лакуна також поступово заповнюється¹³¹. Своєрідним наслідком польсько-українського союзу стало інтернування Українських вояків у Польщі. Останніми роками ця тема поповнилася дослідженнями І. Срібняка¹³² та О. Гуменюк¹³³.

Загалом, варто зауважити, що простежується чітка тенденція до певного злагодження критики Польщі в українській історіографії. Історики дедалі частіше зазначають, що умови Варшавського договору не були ані альтруїзмом, ані спробою закабалити Україну, а лише відображували реальний розклад сил. У цьому сенсі, український наратив про союз 1920 р. зближується з польським. У розгляді подій 1920 р. акценти зміщуються з негативних моментів, таких як нерівність сторін, на братерство зброї у боротьбі проти більшовицької Росії. Імовірно, не останню роль у цьому зіграв фактор триваючої з 2014 р. російської агресії проти України. Менш різко українські історики критикують Варшаву і за підписання Ризького миру, часто зазначаючи, що Польща практично не могла тоді вчинити інакше.

Зокрема, в одному зі спільних польсько-українських збірників заступник Міністра закордонних справ України Василь Боднар зазначав, що:

«попри наявність складних моментів у взаєминах між українцями і поляками ми вміли об'єднуватися у боротьбі «За Нашу і Вашу Свободу» проти імперських зазіхань і тоталітарних режимів. Це був важливий час героїчної боротьби українського і польського народів за утвердження і зміцнення своєї державності. Для України істотну вартість мав стратегічний союз з Польщею у боротьбі проти більшовицької навали. Союз Симона Петлюри і Юзефа Пілсудського, попри те, що розчарував українців із Західноукраїнської Народної Республіки, створив умови для багатьох успішних прикладів взаємної підтримки»¹³⁴.

Особливо помітним пом'якшення українських інтерпретацій стало в річницю польсько-українського союзу 1920. З цієї нагоди в Україні та Польщі було організовано низку заходів: покладання квітів на могилах вояків Армії УНР у Польщі та польських військових похованнях в Україні. У Варшаві, Кошаліні та Гданську названо сквери на честь М. Безручка, який відомий обороною Замостя під час найнапруженішого періоду війни. В Україні та Польщі були проведені фото-документальні виставки, присвячені польсько-українському союзу, в яких підкреслювався факт об'єднання проти спільного ворога¹³⁵. Крім того, було проведено низку конференцій¹³⁶, «круглих столів», видано декілька спільних польсько-українських збірників чи тематичних номерів журналів, присвячених цій темі. Більшість авторів акцентувала увагу на потребі робити висновки з історії для віднайдення справедливої формули співпраці. Утім, деякі дослідники вважають, що рівень відзначення ювілею договору свідчить про не надто позитивне ставлення до нього в сучасній Україні. Зокрема, Г. Касьянов вважає, що ювілей українсько-польського співробітництва пройшов майже непоміченим¹³⁷. На його думку, Варшавський договір 1920 р. був актом відчаю, договором слабкого з сильним і був надзвичайно непопулярним у «небільшовицькій» Україні. Як наслідок, в українській культурі пам'яті польсько-український союз 1920 р. не належить до подій, які охоче згадують, навіть у рамках репрезентації спільної боротьби проти більшовиків¹³⁸. Утім, варто зазначити, що якщо розглядати ставлення до польсько-українського союзу в історіографічній динаміці, то очевидною є його поступова переоцінка та згладжування гострих кутів у питаннях, що стосуються відносин із Польщею. Той рівень комеморації, який можна було спостерігати в ювілейну річницю, свідчить, що в державній ідеології сучасної України польсько-український союз 1920 р. сприймається скоріше як позитивний історичний факт.

У цьому контексті варто згадати спільне видання збірки документів про польсько-український союз, редакторами якої стали Я. Пісулінський

та В. Скальський¹³⁹. У передмові до збірника Я.-Я. Бруський та В. Верстюк звертають увагу на асиметрію пам'яті про союз в українському й польському суспільствах, і зокрема на те, що в Польщі Київська операція та пізніші бої з Червоною Армією сприймаються як виключно польське зіткнення з Росією. Крім того, в Польщі союз інтерпретується позитивно, як приклад порозуміння та співпраці. В Україні ж, дослідники не можуть оминати негативних сторін договору, зокрема того, що його укладення вимагало відречення від ідеї соборності. А втім, автори передмови переконані, що «Варшавський договір 1920 р. досі не отримав належного місця в пам'яті обох народів¹⁴⁰». Л. Зашкільняк, наголошуючи на актуальності видання такого збірника, зауважив, що «політична ситуація, в якій ми опинилися у зв'язку з російською агресією, примушує звернути свої погляди до подій сторічної давнини і з'ясувати обставини, які допривадили до того, що польсько-українські стосунки склалися в такій формі, в якій вони були представлені в договорі Пілсудський-Петлюра»¹⁴¹.

В. Верстюк, у статті, присвяченій сторіччю союзу, детально розглянув ситуацію, що передувала й фактично привела до підписання Варшавського договору. Значну увагу він приділив зовнішньополітичному контексту, зокрема позиції країн Антанти¹⁴². На його думку, Варшавський договір варто розглядати не як одномоментну подію, а у ширшому контексті налагодження відносин між двома державами. В. Верстюк наголошує на важливості розуміння, в яких екстраординарних умовах розвивалися польсько-українські відносини в ті роки¹⁴³. Варто не забувати, що єдиною країною, котра бачила сенс в Українській державі, була новопроголошена Польща. Однак, «насамперед належало вирішити проблему кордонів і лише потім домовлятися про антибільшовицький союз»¹⁴⁴. А проблема кордону, як зазначає В. Верстюк, не мала простого розв'язання.

Ю. Пілсудський, на думку В. Верстюка, відводив українцям роль помічника, на хребет якого передбачалося звалити тягар ситуації. Він керувався польськими національними інтересами, які вимагали послаблення Росії. Проте польський лідер теж не міг діяти цілковито на власний розсуд, здебільшого через неприхильну до України позицію Антанти та жорстку опозицію націонал-демократів, котрі вважали шкідливими будь-які контакти з українцями. Як Ю. Пілсудський, так і С. Петлюра не змогли переконати своїх співвітчизників у доцільності союзу¹⁴⁵. Резюмуючи свої роздуми про польсько-український союз, В. Верстюк зазначає:

«Для нас він має ще одне принципове значення, даючи матеріал для роздумів на тему: чому полякам удалося на той момент відстояти власну державність, а українцям — ні? А перед нашими західними сусідами ставить запитання: чи все було зроблено правильно в українсько-

польських стосунках, беручи до уваги крах польської держави в 1939 р.»¹⁴⁶.

В. Смолій пропонує дивитися на польсько-український союз насамперед із погляду еволюції міждержавних відносини 1919–1920 рр. Головним у цьому плані є перехід від стану війни до союзних дій проти спільного ворога — більшовицької Росії. Проте, над ретроспективним визначенням позитиву й негативу від наслідків Варшавського договору, на його думку, «неодмінно буде тяжіти «галицький синдром», тобто питання ціни, заплаченої українцями за його укладання. І тут дослідники мають бути максимально толерантними і об'єктивними. Неодмінно з обох сторін»¹⁴⁷.

Підводячи підсумки, варто зауважити, що незважаючи на помітні успіхи в дослідженні проблеми, в історіографії досі трапляються прикрі фактологічні помилки. Наприклад, дослідники іноді вказують неправильну дату підписання договору — 26¹⁴⁸ чи 28¹⁴⁹ квітня. Іноді Яна Домбського називають Яном Домбровський¹⁵⁰. Однак найпоширенішою помилкою, якої припускаються дослідники, є титулування підписанта договору з польського боку Я. Домбського міністром закордонних справ¹⁵¹. Насправді міністром закордонних справ Польщі на момент підписання Варшавського договору був Станіслав Патек (з 16 грудня 1919 р. по 9 червня 1920 р.). Ян Домбський у цей період обіймав посаду заступника міністра закордонних справ. Плутанина, імовірно, пов'язана з тим, що в політичній конвенції його підпис розшифровано як «kierownik Ministerstwa Spraw Zagranicznych», так само як і підпис Андрія Ливицького. Деякі автори, очевидно, зробили з цього висновок, що їхні посади були тотожні. Цьому сприяло і те, що Ян Домбський очолював польську делегацію на мирних переговорах у Ризі, а в період з 24 травня 1921 р. по 11 червня 1921 р. справді займав посаду міністра закордонних справ.

Отже, можна констатувати, що за останні три десятиліття відбулися помітні якісні зміни в дослідженні та осмисленні польсько-українського союзу 1920 р. Цьому сприяли насамперед падіння тоталітарних режимів у Європі та здобуття Україною незалежності. Величезне значення мало відкриття доступу до українських та польських архівів, що спричинило появу цілої низки нових досліджень, проведення конференцій, публікацію збірок документів тощо. Зняття ідеологічних перешкод дозволило авторам вільно трактувати події.

Утім, питання польсько-українського союзу 1920 р. досі зберігає певну політизованість, що впливає на зміст досліджень. Українські історики перебувають у своєрідній інтерпретаційній пастці. З одного боку, неможливо уникнути згадок про нерівноправність Варшавського договору, а також половинчастість, непослідовність і запізнілість польської

допомоги. З іншого, надто гостра критика та емоційні випадки в бік Польщі й акцентування на її корисливих мотивах стали виразною ознакою радянського та сучасного російського нарративів, що особливо гостро почало сприйматися після початку російської агресії 2014 р. Отже, у викладі українських дослідників польсько-український союз постає як стратегічно й концептуально правильний крок, який, однак, через низку причин, головною з яких був конфлікт за Галичину та національні упередження, не був реалізований в належний спосіб та не приніс очікуваних результатів.

У сучасній історіографії переважає думка, що незважаючи на болісні поступки, Варшавський договір є здобутком української зовнішньої політики. Дії Польщі не були ані проявом альтруїзму чи безкорисливої симпатії до України, ані планом нав'язати протекторат. Ю. Пілсудський, так само, як і С. Петлюра, керувався національними інтересами своєї країни. У певних питаннях українські та польські національні інтереси збігались. Саме результатом такого збігу і став Варшавський договір. Природно, що в ньому, як і будь-яких інших міжнародних договорах, слабша сторона була змушена піти на більші поступки. Варто додати, що на історіографічний процес накладає свій відбиток взаємне бажання до налагодження доброзичливих стосунків, що не завжди сприяє виваженим судженням.

Можна стверджувати, що за роки незалежності українська історіографія здійснила певний поступ у дослідженні проблеми. Однак досі бракує комплексного дослідження, в якому всебічно було би вивчено всі деталі польсько-української співпраці. Незважаючи на значне приращення знань щодо функціонування польсько-українського союзу в українській та польській історичній науці, не можна стверджувати, що ця тема повністю вичерпана.

В українській історіографії недостатньо дослідженими до сьогодні залишаються, наприклад, питання концепцій польських політичних партій щодо України, місця українського питання в польському політичному житті. Недостатньо вивченим є й питання створення на території Польщі українських військових частин, а також постачання української армії. У літературі предмету досить часто трапляються звинувачення на адресу Варшави в незадовільному постачанні зброєю та боєприпасами українських дивізій, однак вони нерідко мають спекулятивний характер, оскільки комплексного та ґрунтового дослідження цього питання в українській історіографії проведено не було.

Дослідження потребує й роль українських частин у кампанії 1920 р., бойового шляху окремих дивізій та загального внеску українців у спільній з Польщею війні проти більшовиків. Важливе значення тут має

дослідження партизанського руху. Попри твердження істориків, що він мав неабияке значення і суттєво посприяв польському наступу, діяльність українських партизанів у 1920 р. залишається практично недослідженою.

Недостатньо вивченим залишається й питання взаємодії української та польської цивільної і військової адміністрацій на звільнених від більшовиків теренах. Одним із найменш досліджених є міжнародний аспект подій 1920 р. У літературі дуже поверхово висвітлено концепції Великих держав щодо українського питання та не до кінця з'ясоване їхнє ставлення до польсько-українського союзу.

¹ Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. Київ: Либідь, 1999. С. 22.

² Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис... С. 56.

³ Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920). Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», видавничий центр «Прогрес», 1999. С. 380.

⁴ Капелюшний В. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): історіографія: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2004. 46 с.

⁵ Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). Київ: Олан, 2003. С. 376.

⁶ Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність... С. 377.

⁷ Стопчак М.В. Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918–1920): історіографія проблеми: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2011. 42 с.; Стопчак М.В. Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918–1920 рр.): Історіографічний нарис. Вінниця, 2010. 812 с.

⁸ Стопчак М. В. Українсько-польська військово-політична угода 1920 р. в оцінці української історіографії. *Ucrainica Polonica: матеріали Міжнар. наук. конф. «Поляки на Волині: результати інтердисциплінарних досліджень»*. Київ-Житомир, 2004. Т. 1. С. 400–411; Стопчак М. В. Варшавська угода в українській історіографії. *Україна дипломатична: науковий щорічник*. 2005. Вип. 6. С. 450–465; Стопчак М. В. Формування зовнішньої політики Директорії УНР: до історіографії проблеми. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. 2005. Вип. 10. С. 78–92.

⁹ Стопчак М.В. Варшавська угода в українській історіографії. *Україна дипломатична*. Київ, 2005. Вип. 6. С. 463.

¹⁰ Верстюк В.Ф. Союз Ю. Пілсудського — С. Петлюри 1920 р. в сучасній українській історіографії. *Наукові записки національного університету «Києво-Могилянська академія»*. 2005. Том 41: Історичні науки. С. 61.

¹¹ Лаврецький Р. Українсько-польсько-більшовицька війна 1920 року в сучасній українській та польській історіографіях. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 18: Західно-українська народна республіка: До 90-річчя утворення. 2009. С. 652–665.

¹² Віднянський С. Українсько-польські відносини у 1918–1921 рр. в сучасній українській історіографії. *Над Дніпром і Віслою: Матеріали міжнародної наукової конференції «Україна і Польща у визвольних змаганнях ХІХ — поч. ХХ ст.»*. Київ, 5 листопада 2003 р. Київ, 2004. С. 62–70.

¹³ Віднянський С.В. Варшавський договір 1920 року в оцінці сучасної української історіографії. *Україна Дипломатична*. 2017. Вип. 18. С. 91–100.

¹⁴ Ibidem. Див. також: Віднянський С., Калінчик В. Українсько-польські відносини 1917–1926 рр.: сучасна українська історіографія. *Науковий вісник Державного педагогічного університету ім. Лесі Українки. Історичні Науки*. 2007. № 1. С. 44–51.

¹⁵ Боримський В.В. Польсько-український союз 1920 р. в українській і польській історіографіях: дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2015. 294 с.

¹⁶ Боримський В.В. Польсько-український союз 1920 р. в українській і польській історіографіях: дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2015. С. 164.

¹⁷ Дисертації з проблем історії Української революції, захищені в 2006–2011 роках. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей*. Вип. 6. 2011. С. 408–430. Дисертації по проблемах Української революції, захищені в Україні в 1991–2001 рр. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей*. 2002. Вип. 1. С. 279–294.

¹⁸ Задунайський В. Збройні сили УНР (1917–1920): дис. ... канд. іст. наук. Донецьк: ДонНУ, 1995. 211 с.

¹⁹ Варгатюк С.В. Зовнішня політика Директорії УНР: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1996. 165 с.

²⁰ Радченко Л. Національно-демократична революція в Україні 1917–1920 років у новітній вітчизняній та зарубіжній літературі: дис. ... канд. іст. наук. Харків, 1997. 168 с.

²¹ Яблонський В.М. Директорія УНР: формування засад української державності в 1918–1920 рр.: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1998. 184 с.

²² Соловійова В.В. Дипломатичні представництва Української Народної Республіки в державах Центральної Європи доби Директорії (1918–1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 1999. 198 с.

²³ Срібняк І. Полонені та інтерновані вояки-українці в Європі (1914–1924 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ: 2000. 39 с.

²⁴ Алексієвець Л.М. Польща в 1918–1926 рр.: особливості відродження національної державності, формування суспільно-політичного устрою: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Чернівці, 2007. 35 с.

²⁵ Шамраєва В. Міжнародні відносини УНР часів Директорії: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003. 20 с.

²⁶ Гудь Б.В. Українсько-польські конфлікти XIX — першої половини XX століття: етносоціальний аспект: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Львів, 2008. 34 с.

²⁷ Дацків І.Б. Дипломатія українських національних урядів у захисті державності (1917–1923 рр.): дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2010. 474 с.

²⁸ Костишин Е. Військово-політична діяльність Симона Петлюри: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2011. 23 с.

²⁹ Стопчак М. Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918–1920 рр.): історіографія проблеми: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2011. 40 с.

³⁰ Довган Ю. Політика Франції, Великої Британії та США щодо національної державності України в 1917–1920 рр. у вітчизняній та українській зарубіжній історіографіях: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006. 18 с.

³¹ Попенко Я.В. Дипломатичні взаємини Української Народної Республіки з країнами Антанти за доби Директорії (листопад 1918 — 1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2006. 20 с.

³² Слюсаренко П.М. Армія Української Народної Республіки в умовах боротьби за українську державність (вересень 1919 — листопад 1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006. 20 с.

³³ Капелюшний В.П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Історіографія: дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2004. 511 с.

³⁴ Савченко В. Симон Петлюра. Харьков: Фолио, 2006. 415 с.; Савченко В. Авантюристы гражданской войны. Историческое исследование. Харьков: Фолио, 2000. 368 с.

³⁵ Солдатенко В. Україна в революційну добу: У 4 т. Т. 4. Рік 1920. Київ: Світогляд, 2010. С. 148.

³⁶ Симоненко Р., Табачник Д. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України: ХІХ — поч. ХХ ст.: Нариси. Київ: Либідь, 2007. С. 690.

³⁷ Нагаєвський І. Історія України ХХ століття. Київ: Український письменник, 1993. 413 с.; Рубльов О.С., Рєєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ: Альтернативи, 1999. 320 с.

³⁸ Терещенко Ю. Варшавський договір 1920 р. і його оцінка українською дипломатією. *Симон Петлюра у контексті Українських національно-визвольних змагань: Збірник наукових праць*. Фастів: Поліфаст, 1999. С. 138.

³⁹ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. Київ: Генеза, 1996. С. 152–153.

⁴⁰ Грицак Я. Нарис історії України... С. 154.

⁴¹ Срібняк І. Симон Петлюра на чолі держави та війська: До питання про польсько-українські взаємини 1919–1920 років. *Симон Петлюра та українська національна революція: Зб. пр. Другого конкурсу петлюрознавців України*. Київ, 1995. С. 148.

⁴² Литвин В. Україна: Доба війн і революцій (1914–1920). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. С. 334.

⁴³ Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. Київ, 2002. С. 107–108.

⁴⁴ Там само. С. 108.

⁴⁵ Варгатюк С. Варшавські переговори дипломатичної місії УНР. *Нова політика*. 1996. № 2. С. 53–54.

⁴⁶ Калакура О. Акт злуки в контексті українсько-польських відносин. *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми: (До 80-річчя Акту Злуки 22 січ. 1919 р.)*. Редкол.: І.Ф. Курас, В.А. Смолій, В.І. Кучер. Київ: Вид-во ІПіЕНД, 1999. С. 264–270.

⁴⁷ Кучер Т. Варшавська угода 21 квітня 1920 р. *Історична школа професора Володимира Задорожного*, 1999. Вип. 1. С. 122–127.

⁴⁸ Зарецька Т. Українсько-польські відносини в період відновлення державності Польщі. 1918–1919 рр. *Україна і Польща — стратегічне партнерство на зламі тисячоліть: Історія. Сьогодення. Майбуття перспектива*. Київ: Твім Інтер, 2001. Ч. 1. С. 229–236; Зарецька Т. Відносини Директорії Української Народної Республіки з Польською Республікою (1919–1920 рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2002. Вип. 11. С. 76–92.

⁴⁹ Срібняк І. Симон Петлюра на чолі держави і війська. До питання про польсько-українські взаємини 1919–1920 рр. *Симон Петлюра та українська національна революція: Зб. пр. Другого конкурсу петлюрознавців України*. Київ. С. 137–164

⁵⁰ Михайлова О. Польсько-український переговорний процес та підписання Варшавського договору (березень–квітень 1920 р.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2005. Вип. 9. С. 154–175.

⁵¹ Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. Львів: Українські Технології, 1997. 678 с.

⁵² Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і Петлюріана. Київ: Наукова думка, 2001. 813 с.

⁵³ Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. Львів: Українські Технології, 1997. 678 с.

⁵⁴ Михайлова О. Польсько український переговорний процес та підписання Варшавського договору (березень–квітень 1920 р.)... С. 169.

⁵⁵ Михайлова О. Листи Андрія Ливицького про польсько-українські переговори у Варшаві (кінець 1919 — квітень 1920 років). *Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Р. Пирога*. Київ, 2011. С. 229–253.

⁵⁶ Варгатюк С.В. Зовнішня політика Директорії УНР: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1996. С. 127.

⁵⁷ Там само. С. 131–132.

⁵⁸ Там само. С. 146–147.

⁵⁹ Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ: ІПіЕНД, 2008. С. 222–223.

⁶⁰ Голубко В. Польсько-радянська війна 1920 р. в оцінках західноукраїнських політиків. *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*. 2003. № 5–6. С. 177–187.

⁶¹ Михайлова О. Польсько-український союз 1920 р.: військово-господарча співпраця на території Правобережної України (кінець квітня — середина червня). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* 2011. Вип. 6. С. 295–337.

⁶² Ковальчук М. Українська військова місія в Польщі (липень–листопад 1920 р.). *Україна дипломатична*. 2005. Вип. 6. С. 362–406.

⁶³ Там само. С. 404.

⁶⁴ Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). Київ: Просвіта, 1999. С. 380.

⁶⁵ Харук А. Військово-повітряні сили України в 1917–1920 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2000. 20 с.

⁶⁶ Мина Ж. Збройні сили Директорії УНР та їх боротьба за державну незалежність України (листопад 1918 р. — листопад 1920 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2007. 20 с.

⁶⁷ Плазова Т. Український Партизансько-Повстанський Штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920–1921): дис. ... д-ра іст. наук. Львів, 2005. 187 с.

⁶⁸ Кривизюк Л. Вишкіл та виховна робота в українських військах періоду визвольних змагань 1917–1920 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006. 20 с.

⁶⁹ Слюсаренко П. Армія Української Народної Республіки в умовах боротьби за українську державність (вересень 1919 — листопад 1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006. 20 с.

⁷⁰ Слюсаренко П. Армія Української Народної Республіки у російсько-польській війні 1920 року. *Збірник наукових праць військового гуманітарного інституту Національної академії оборони України*. 2002. № 6 (31). С. 50–57; Його ж. Дієва Армія Української Народної Республіки в Першому Зимовому поході. *Воєнна історія*. 2002. № 5–6. С. 94–99; Його ж. Українська 3-я Залізна Стрілецька дивізія в російсько-польській війні 1920 р. *Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2003. № 5 (24). С. 189–195; Його ж. Бойовий шлях 6-ї січової стрілецької дивізії часів російсько-польської війни 1920 р. *Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2004. № 2 (26). С. 190–196.

⁷¹ Слюсаренко П. Армія Української Народної Республіки в умовах боротьби за українську державність (вересень 1919 — листопад 1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006. С. 14.

- ⁷² Там само. С. 15.
- ⁷³ Там само. С. 16.
- ⁷⁴ Мина Ж. Збройні сили Директорії УНР та їх боротьба за державну незалежність України (листопад 1918 р. — листопад 1920 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2007. С. 16.
- ⁷⁵ Плазова Т. Український Партизансько-Повстанський Штаб... С. 54.
- ⁷⁶ Дацків І. Варшавська угода 1920 р. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Збірник наукових праць*. 2009. Вип. 10. С. 65–72.
- ⁷⁷ Там само. С. 72.
- ⁷⁸ Нариси історії української революції 1917–1921 років. Голова ред. кол. В.А. Смолій. Київ: НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2012. Кн. 2. С. 95.
- ⁷⁹ Нариси... С. 105.
- ⁸⁰ Там само. С. 106.
- ⁸¹ Там само. С. 109.
- ⁸² Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 1996. С. 155.
- ⁸³ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. С. 454.
- ⁸⁴ Гудь Б. Українці-Поляки: хто винен? У пошуку причин українсько-польських конфліктів першої пол. XX ст. Львів: Кальварія, 2000. С. 95.
- ⁸⁵ Солдатенко В. Україна в революційну добу: У 4 т. Т. 4. Рік 1920. Київ: Світогляд, 2010. С. 173.
- ⁸⁶ Там само. С. 174.
- ⁸⁷ Там само. С. 175.
- ⁸⁸ Сергійчук В. Надія і розчарування українства. До 90-річчя підписання Варшавського договору між Українською Народною Республікою і Річчю Посполитою Польською. Київ: ПП Сергійчук С.І., 2010. 264 с.
- ⁸⁹ Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. Львів: Свічадо, 2002. 704 с.
- ⁹⁰ Симоненко Р., Табачник Д. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України: XIX — поч. XX ст.: Нариси. Київ: Либідь, 2007. С. 690.
- ⁹¹ Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і Петлюріана. Київ: Наукова думка, 2001. С. 377.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ: ШІЕНД, 2008. С. 250.
- ⁹⁴ Нариси історії Української революції 1917–1921 рр. ... С. 110.
- ⁹⁵ Нариси історії Української революції... С. 127.
- ⁹⁶ Лісевич І. У відблиску польських багнетів. Життя Києва під час перебування в ньому польських військ (травень–червень 1920 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. 226 с.
- ⁹⁷ Лісевич І. У відблиску польських багнетів... С. 46.
- ⁹⁸ Там само. С. 49.
- ⁹⁹ Там само. С. 21.
- ¹⁰⁰ Там само. С. 20.
- ¹⁰¹ Там само. С. 208.
- ¹⁰² Там само. С. 209.
- ¹⁰³ Шамраєва В. Міжнародні відносини УНР часів Директорії: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003. 20 с.

- ¹⁰⁴ Шамраєва В. Міжнародні відносини УНР часів Директорії... С. 14.
- ¹⁰⁵ Павлюк О. Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р. *Український історичний журнал*. 2000. № 6. С. 3–16.
- ¹⁰⁶ Там само.
- ¹⁰⁷ Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і Петлюріана. Київ: Наукова думка, 2001. С. 349.
- ¹⁰⁸ Дацків І. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр. Тернопіль: Астон, 2009. С. 378.
- ¹⁰⁹ Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ: ІПіЕНД, 2008. С. 221.
- ¹¹⁰ Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. Київ: Оріяни, 1998. С. 207.
- ¹¹¹ Там само. С. 212.
- ¹¹² Там само. С. 216–217.
- ¹¹³ Там само. С. 218–219.
- ¹¹⁴ Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і Петлюріана. Київ: Наукова думка, 2001. С. 400.
- ¹¹⁵ Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. Львів, 1997. С. 45.
- ¹¹⁶ Литвин В. Творити Україну Велику. Київ: Лі-Терра, 2003. С. 195.
- ¹¹⁷ Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ: Альтернативи, 1999. С. 241.
- ¹¹⁸ Дацків І. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр. Тернопіль: Астон, 2009. С. 378.
- ¹¹⁹ Там само.
- ¹²⁰ Павлюк О. Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р. *Український історичний журнал*. 2000. № 6. С. 8.
- ¹²¹ Варгатюк С.В. Зовнішня політика Директорії УНР: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1996. С. 148.
- ¹²² Тимченко Р. Варшавська угода 1920 р.: доля Східної Галичини. *Український історичний збірник*. 2011. Вип. 14. С. 80–88.
- ¹²³ Нариси історії Української революції 1917–1921 рр. Голова ред. кол. В.Ф. Верстюк: У 2-х кн. Кн. 2. Київ: Наукова думка, 2012. С. 96.
- ¹²⁴ Руккас А.О. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа). 2-е видання. Київ: Видавець Олег Філюк, 2016. 480 с.
- ¹²⁵ Rukkas A. Razem z wojskiem polskim. Armia Ukrainńskiej Republiki Ludowej w 1920 roku. Warszawa: IPN, 2020. S. 21, 23.
- ¹²⁶ Матяш І. Початок інституційної історії українсько-польських дипломатичних відносин. *Україна і Польща: Шляхами міждержавних взаємин: зб. наук. праць з нагоди 100-річчя встановлення польсько-українських дипломатичних відносин*. Наук. ред. І. Матяш; вип. ред. В. Собіянський; пер. з пол. К. Москалець. Київ: Видавництво «Горобець», 2019. С. 14–35.
- ¹²⁷ Матяш І. «Політично-дипломатичний успіх» чи «великий провал»: Оцінки Варшавського договору 1920 року українськими дипломатами. *Przegląd Wschodni*. 2020. T. XVI, z. 1 (61). S. 103–113.
- ¹²⁸ Руккас А. Створення та діяльність органів військово-дипломатичного представництва УНР в Польщі (1919–1921 рр.). *Україна і Польща: Шляхами міждержавних*

взаємин: зб. наук. праць з нагоди 100-річчя встановлення польсько-українських дипломатичних відносин. Наук. ред. І. Матяш; вип. ред. В. Собіянський; пер. з пол. К. Москалець. Київ: Видавництво «Горобець», 2019. С. 89–107.

¹²⁹ Піскун В. Ставлення наддніпрянських політичних кіл до Варшавської угоди. *Przegląd Wschodni*. Т. XVI, z. 1 (61). S. 61–76.

¹³⁰ Borymski V. The Polish-Ukrainian Alliance of 1920 in the Polish Public Discourse During the Interwar Period. *Skhidnoievropeyskiy Istorychnyi Visnyk*. 2021. Issue 19. P. 136–146.

¹³¹ Borymski V. The Polish-Ukrainian Alliance of 1920 and “White” Russia. *The Polish Review*. 2022. No. 67 (2). P. 64–85.

¹³² Срібняк І. Каліш — центр громадсько-політичного життя українських комбатантів у Польщі (перша половина 1920-х рр.): за матеріалами нових розшуків у польських та українських архівосховищах. *Україна і Польща: Шляхами міждержавних взаємин: зб. наук. праць з нагоди 100-річчя встановлення польсько-українських дипломатичних відносин*. Наук. ред. І. Матяш; вип. ред. В. Собіянський; пер. з пол. К. Москалець. Київ: Видавництво «Горобець», 2019. С. 108–126.

¹³³ Гуменюк О. Молодіжні організації в таборах інтернованої Армії Української Народної Республіки в Польщі. *Польща і Україна: Проблеми та перспективи*. Краків: Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2020, С. 371–379.

¹³⁴ Боднар В. Вступне слово. *Україна і Польща: Шляхами міждержавних взаємин: зб. наук. праць з нагоди 100-річчя встановлення польсько-українських дипломатичних відносин*. Наук. ред. І. Матяш; вип. ред. В. Собіянський; пер. з пол. К. Москалець. Київ: Видавництво «Горобець», 2019. С. 10–13.

¹³⁵ Детальніше про комемораційні заходи див.: Литвин М., Хахула Л. Союз Петлюри–Пілсудського: відзначення 100-річчя в Україні та Польщі. *Український історичний журнал*. 2020. № 6. С. 234–235.

¹³⁶ Див. напр.: Корольов Г., Скальський В. Міжнародна наукова е-конференція «Союз Пілсудського–Петлюри з погляду століття». *Український історичний журнал*. 2020. № 2. С. 234–235.

¹³⁷ Касьянов Г. Украинская революция и польско-украинский союз 1920 г. *Sojusz Piłsudski–Petlura w kontekście politycznej i militarnej walki o kształt Europy Wschodniej*. Red.: T. Stępniewski, A. Górak, M. Kruszyński. Lublin–Warszawa: IPN, 2020. S. 72.

¹³⁸ Касьянов Г. Украинская революция и польско-украинский союз 1920 г. ... С. 72.

¹³⁹ Sojusz Piłsudski–Petlura. Dokumenty i materiały. Red.: Jan Pisuliński, Witalij Skalski. Warszawa–Kijów: Studium Europy Wschodniej UW; Instytut Pamięci Narodowej, 2020. 414.

¹⁴⁰ Bruski J. J., Werstiuk W. Przedmowa. *Sojusz Piłsudski–Petlura. Dokumenty i materiały*. Red.: Jan Pisuliński, Witalij Skalski. Warszawa–Kijów: Studium Europy Wschodniej UW; Instytut Pamięci Narodowej, 2020. S. 4–12.

¹⁴¹ Zaskilniak L. Kilka uwag o książce: Sojusz Piłsudskie–Petlura. Dokumenty i materiały. Red. nauk. Jan Pisuliński, Witalij Skalski. *Przegląd Wschodni*. 2020. Т. XVI, z. 1 (61). S. 125–132.

¹⁴² Верстюк В. Союз Пілсудського–Петлюри в історії боротьби за українську державність. *Український історичний журнал*. 2020. № 2. С. 4–21.

¹⁴³ Верстюк В. Союз Пілсудського–Петлюри в історії боротьби... С. 5.

¹⁴⁴ Там само. С. 7.

¹⁴⁵ Там само. С. 16, 20.

¹⁴⁶ Там само. С.20.

¹⁴⁷ Смолій В. Лист з нагоди відкриття міжнародної конференції, присвяченої 100-літтю Варшавської угоди 1920 року. *Przegląd Wschodni*. 2020. Т. XVI, z. 1 (61). S. 37–39.

- ¹⁴⁸ Гайдуков Л., Крушинський В. Історія України. Київ, 1999. С. 161.
- ¹⁴⁹ Історія України: нове бачення. Київ, 1996. Т. 2. С. 98.
- ¹⁵⁰ Варгатюк С. Варшавські переговори дипломатичної місії Директорії УНР 1920 р. *Нова політика*. 1996. № 2. С. 56.
- ¹⁵¹ Литвин В. Історія України. Підручник, 2-ге видання. Київ: Наукова думка, 2008. С. 452.

REFERENCES

1. Aleksiyevets', L. (2007). Pol'shcha v 1918–1926 rr.: osoblyvosti vidrozhennya natsional'noyi derzhavnosti, formuvannya suspil'no-politychnoho ustroyu. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Chernivtsi [in Ukrainian].
2. Bodnar, V. (2019). Vstupne slovo. *Ukrayina i Pol'shcha: Shlyakhamy mizhderyzhavnykh vzayemyn : zb. nauk. prats' z nahody 100-richchya vstanovlennya pol's'ko-ukrayins'kykh dyplomatychnykh vidnosyn*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Borymskyi, V. (2015). Pol's'ko-ukrayins'kyi soyuz 1920 r. v ukrayins'kiy i pol's'kiy istoriohrafyakh. *Extended abstract of PhD thesis*. Cherkasy [in Ukrainian].
4. Borymskyi, V. (2021). The Polish-Ukrainian Alliance of 1920 in the Polish Public Discourse During the Interwar period. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk*, 19, 136–146 [in English].
5. Borymskyi, V. (2022). The Polish-Ukrainian Alliance of 1920 and White Russia. *The Polish Review*, 67 (2), 64–85 [in English].
6. Bruski, J.J., & Werstiuk, W. (2020). Przedmowa. *Sojusz Pilsudski–Petlura. Dokumenty i materiały*. Warszawa–Kijów [in Ukrainian].
7. Datskiv, I. (2009). *Dyplomatiya ukrayins'kykh derzhavnykh utvoren' u zakhysty natsional'nykh interesiv. 1917–1923 rr.* Ternopil' [in Ukrainian].
8. Datskiv, I. (2009). Varshavs'ka uhoda 1920 r. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakul'tetu L'vivskoho universytetu. Zbirnyk naukovykh prats'*, 10, 65–72 [in Ukrainian].
9. Datskiv, I. (2010). *Dyplomatiya ukrayins'kykh natsional'nykh uryadiv u zakhysti derzhavnosti (1917–1923 rr.)*. Doctor's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
10. Derzhalyuk, M. (1998). *Mizhnarodne stanovyshche Ukrayiny ta yiyi vyzvol'na borot'ba u 1917–1922 rokakh*. Kyiv [in Ukrainian].
11. Dovhan, YU. (2006). Polityka Frantsiyi, Velykoyi Brytaniyi ta SSHA shchodo natsional'noyi derzhavnosti Ukrayiny v 1917–1920 rr. u vitchyznyaniy ta ukrayins'kiy zarubizhnyi istoriohrafyakh. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
12. Dysertatsiyi po problemakh Ukrayins'koyi revolyutsiyi, zakhyshcheni v Ukrayini v 1991–2001 rr. (2002). *Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rokiv*, 1, 279–294 [in Ukrainian].
13. Dysertatsiyi z problem istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi, zakhyshcheni v 2006–2011 rokakh, (2011). *Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rokiv*, 6, 408–430 [in Ukrainian].
14. Holubko, V. (2003). Pol's'ko-radyans'ka viyna 1920 r. v otsinkakh zakhidno-ukrayins'kykh politykiv. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakul'tetu L'vivskoho natsional'noho universytetu imeni Ivana Franka*, 5–6, 177–187 [in Ukrainian].
15. Hrytsak, YA. (1996). *Narys istoriyi Ukrayiny: formuvannya modernoyi ukrayins'koyi natsiyi XIX–XX st.* Kyiv [in Ukrainian].
16. Hud', B. (2000). *Ukrayintsi-Polyaky: khto vynyen? U poshuku prychny ukrayins'ko-pol's'kykh konfliktiv pershoiy pol. XX st.* L'viv [in Ukrainian].
17. Hud', B. (2008). Ukrayins'ko-pol's'ki konfliktky XIX-pershoiy polovyny XX stolittya: etnosotsial'nyy aspekt. *Extended abstract of Doctor's thesis*. L'viv [in Ukrainian].

18. Hud', B., & Holubko, V. (1997). *Nelehka doroha do porozumynnya. Do pytannya henezy ukrayins'ko-pol's'koho viys'kovo-politychnoho sprivrobitnytstva 1917–1921 rr.* L'viv [in Ukrainian].
19. Humenyuk, O. (2020). Molodizhni orhanizatsiyi v taborakh internovanoyi Armiyi Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky v Pol'shchi. *Pol'shcha i Ukrayina: Problemy ta perspektyvy: monohrafiya.* Krakiv [in Ukrainian].
20. *Istoriya Ukrayiny: nove bachennya.* (1996). (Vol. 2). Kyiv [in Ukrainian].
21. Kalakura, O. (1999). Akt zluky v konteksti ukrayins'ko-pol's'kykh vidnosyn. *Ukrayins'ka sobornist': ideya, dosvid, problemy: (Do 80-richchya Aktu Zluky 22 sich. 1919 r.)*. Kyiv [in Ukrainian].
22. Kapelyushnyy, V. (2003). *Zdobuta i vtrachena nezalezhnist': Istoriohrafichnyy narys ukrayins'koyi derzhavnosti doby natsional'no-vyzvol'nykh zmahan' (1917–1921 rr.)*. Kyiv [in Ukrainian].
23. Kapelyushnyy, V. (2004). *Ukrayins'ka natsional'na derzhavnist' doby vyzvol'nykh zmahan' (1917–1921 rr.)*. *Extended abstract of Doctor's thesis.* Kyiv [in Ukrainian].
24. Kas'yanov, H. (2020). *Ukraynskaya revolyutsyya y pol's'ko-ukraynskyy soyuz 1920 h., Sojusz Pilsudski–Petlura w kontekście politycznej i militarnej walki o ksztalt Europy Wschodniej.* Lublin–Warszawa [in Russian].
25. Kharuk, A. (2000). *Viys'kovo-povitryani syly Ukrayiny v 1917–1920 rr.* *Extended abstract of PhD thesis.* L'viv [in Ukrainian].
26. Korol'ov, H., & Skal's'kyy, V., (2020). Mizhnarodna naukova e-konferentsiya Soyuz Pilsuds'koho–Petlyury z pohlyadu stolittya. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*, 2, 234–235 [in Ukrainian].
27. Kostyshyn, E. (2011). *Viys'kovo-politychna diyal'nist' Symona Petlyury.* *Extended abstract of PhD thesis.* L'viv [in Ukrainian].
28. Koval'chuk, M. (2005). *Ukrayins'ka viys'kova misiya v Pol'shchi (lypen'–lystopad 1920 r.)*. *Ukrayina dyplomatychna*, 6, 382–406 [in Ukrainian].
29. Krasivs'kyy, O. (2008). *Ukrayins'ko-pol's'ki vzayemyny v 1917–1923 rr.* Kyiv [in Ukrainian].
30. Krushyns'kyy, V., & Levenets', YU. (1993). *Istoriya Ukrayiny.* Kyiv [in Ukrainian].
31. Kryvyzyuk, L. (2006). *Vyshkil ta vykhovna robota v ukrayins'kykh viys'kakh periodu vyzvol'nykh zmahan' 1917–1920 rr.* *Extended abstract of PhD thesis.* Kyiv [in Ukrainian].
32. Kucher, T. (1999). *Varshavs'ka uhoda 21 kvitnya 1920 r.* *Istorychna shkola profesora Volodymyra Zadorozhnoho*, 1, 122–127 [in Ukrainian].
33. Lavrets'kyy, R. (2009). *Ukrayins'ko-pol's'ko-bil'shovyts'ka viyna 1920 roku v suchasniy ukrayins'kiy ta pol's'kiy istoriohrafiyakh.* *Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'*, 18, 652–665 [in Ukrainian].
34. Lisevych, I. (2002). *U vidblysku pol's'kykh bahnetiv. Zhyttya Kyryeva pidchas перебування v n'omu pol's'kykh viys'k (traven'–cherven' 1920 r.)*. Kyiv [in Ukrainian].
35. Lytvyn, M., & Khakhula, L. (2020). *Soyuz Petlyury–Pilsuds'koho: vidznachennya 100-richchya v Ukrayini ta Pol'shchi.* *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*, 6, 234–235 [in Ukrainian].
36. Lytvyn, S. (2001). *Sud istoriyi. Symon Petlyura i Petlyuriana.* Kyiv [in Ukrainian].
37. Lytvyn, V. (2003). *Tvoryty Ukrayinu Velyku.* Kyiv [in Ukrainian].
38. Lytvyn, V. (2003). *Ukrayina: Doba viyn i revolyutsiy (1914–1920).* Kyiv [in Ukrainian].
39. Lytvyn, V. (2008). *Istoriya Ukrayiny.* Kyiv [in Ukrainian].
40. Matyash, I. (2019). *Pochatok instytutsiynoyi istoriyi ukrayins'ko-pol's'kykh dyplomatychnykh vidnosyn.* *Ukrayina i Pol'shcha: Shlyakhamy mizhderzhavnykh vzayemyn.* Kyiv [in Ukrainian].

41. Matyash, I. (2020). Politychno-dyplomatychnyy uspikh chy velykyy proval: Otsinky Varshavs'koho dohovoru 1920 roku ukrayins'kymy dyplomatyamy. *Przeгляд Wschodni*, XVI, 1 (61), 103–113 [in Ukrainian].
42. Mykhaylova, O. (2005). Pol's'ko ukrayins'kyy perehovornyy protses ta pidpysannya Varshavs'koho dohovoru (berezen'–kviten' 1920 r.). *Ukrayina XX st.: kul'tura, ideolohiya, polityka*, 9, 154–175 [in Ukrainian].
43. Mykhaylova, O. (2011). Lysty Andriya Livyts'koho pro pol's'ko-ukrayins'ki perehovory u Varshavi (kinets' 1919 — kviten' 1920 rokiv). *Studiyi z istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rokiv*. Kyiv [in Ukrainian].
44. Mykhaylova, O. (2011). Pol's'ko-ukrayins'kyy soyuz 1920 r.: viys'kovo-hospodarcha spivpratsya na terytoriyi Pravoberezhnoyi Ukrayiny (kinets' kvitnya — seredyna chervnya). *Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rr.*, 6, 295–337 [in Ukrainian].
45. Myna, Zh. (2007). Zbroyni syly Dyrektoriyi UNR ta yikh borot'ba za derzhavnu nezalezhnist' Ukrayiny (lystopad 1918 r. — lystopad 1920 r.). *Extended abstract of PhD thesis*. L'viv [in Ukrainian].
46. Nahayevs'kyy, I. (1993). Istoriya Ukrayiny XX stolittya. Kyiv [in Ukrainian].
47. Narysy istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rr. (2012). (Vol. 2). Kyiv [in Ukrainian].
48. Pavlyuk, O. (2000). Ukrayins'ko-pol's'kyy soyuz i polityka SSHA shchodo UNR u 1920 r. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*, 6, 3–16 [in Ukrainian].
49. Piskun, V. (2020). Stavlennya naddnipyrians'kykh politychnykh kil do Varshavs'koyi uhody. *Przeгляд Wschodni*, XVI, 1 (61), 61–76 [in Ukrainian].
50. Plazova, T. (2005). Ukrayins'kyy Partyzans'ko-Povstans'kyy Shtab ta yoho uchast' v orhanizatsiyi antybil'shovyts'koyi borot'by v Ukrayini (1920–1921). *Doctor's thesis*. L'viv [in Ukrainian].
51. Popenko, Ya. (2006). Dyplomatychni vzayemyny Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky z krayinamy Antanty za doby Dyrektoriyi (lystopad 1918 — 1921 rr.). *Extended abstract of PhD thesis*. Zaporizhzhya [in Ukrainian].
52. Radchenko, L. (1997). Natsional'no-demokratychna revolyutsiya v Ukrayini 1917–1920 rokiv u novitniy vitchyznyaniy ta zarubizhniy literaturi. *PhD thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
53. Rubl'ov, O., & Reyent, O. (1999). *Ukrayins'ki vyzvol'ni zmahannya 1917–1921 rr.* Kyiv [in Ukrainian].
54. Rukkas, A. (2019). Stvorennya ta diyal'nist' orhaniv viys'kovo-dyplomatychnoho predstavnytstva UNR v Pol'shchi (1919–1921 rr.). *Ukrayina i Pol'shcha: Shlyakhamy mizhderzhavnykh vzayemyn : zb. nauk. prats' z nahody 100-richchya vstanovlennya pol's'ko-ukrayins'kykh dyplomatychnykh vidnosyn*. Kyiv [in Ukrainian].
55. Rukkas, A. (2020) *Razem z wojskiem polskim. Armia Ukrainiskiej Republiki Ludowej w 1920 roku*. Warszawa [in Polish].
56. Rukkas, A.O. (2016). *Razom z pol's'kym viys'kom: Armiya Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky 1920 r. (struktura, orhanizatsiya, chysel'nist', uniforma)*. Kyiv [in Ukrainian].
57. Savchenko, V. (2000). *Avanturyisty hrazhdanskoy voyny. Ystorycheskoe yssledovanye*. Khar'kov [in Russian].
58. Savchenko, V. (2006). *Symon Petlyura*. Khar'kov [in Russian].
59. Serhiychuk, V. (2002). *Neusvidomlennya Ukrayiny. Stavlennya svitu do ukrayins'koyi derzhavnosti: pohlyad u 1917–1921 roky z analizom s'ohodennya*. L'viv [in Ukrainian].
60. Serhiychuk, V. (2010). *Nadiya i rozcharuvannya ukrayinstva. Do 90-richchya pidpysannya Varshavs'koho dohovoru mizh Ukrayins'koyu Narodnoyu Respublikoyu i Richchyu Pospolytoyu Pol's'koyu*. Kyiv [in Ukrainian].

61. Shamrayeva, V. (2003). Mizhnarodni vidnosyny UNR chasiv Dyrektoriyi. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
62. Slyusarenko, P. (2002). Armiya Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliki u rosiys'ko-pol's'kiy viyni 1920 roku. *ZB. Nauk. Prats' Viys'kovoho humanitarnoho instytutu Natsional'noyi akademiyi oborony Ukrayiny*, 6 (31), 50–57 [in Ukrainian].
63. Slyusarenko, P. (2002). Diyeva Armiya Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliki v Pershomu Zymovomu pokhodi. *Voyenna istoriya*, 5–6, 94–99 [in Ukrainian].
64. Slyusarenko, P. (2003). Ukrayins'ka 3-ya Zalizna Strilets'ka dyviziya v rosiys'ko-pol's'kiy viyni 1920 r. *Visnyk akademiyi pratsi i sotsial'nykh vidnosyn Federatsiyi profspilok Ukrayiny*. 5 (24), 189–195 [in Ukrainian].
65. Slyusarenko, P. (2004). Boyovyy shlyakh 6-yi sichovoyi strilets'koyi dyviziyi chasiv rosiys'ko-pol's'koyi viyny 1920 r. *Visnyk akademiyi pratsi i sotsial'nykh vidnosyn Federatsiyi profspilok Ukrayiny*, 2 (26), 190–196 [in Ukrainian].
66. Slyusarenko, P. (2006). Armiya Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliki v umovakh borot'by za ukrayins'ku derzhavnist' (veresen' 1919 — lystopad 1920 rr.). *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
67. Smoliy, V. (2020). Lyst z nahody vidkryttya mizhnarodnoyi konferentsiyi prysvyachenoyi 100-litt. Varshavs'koyi uhody 1920 roku. *Przeгляд Wschodni*, XVI, 1 (61), 37–39 [in Ukrainian].
68. *Sojusz Pilsudski-Petlura. Dokumenty i materialy*. (2020). Warszawa-Kijów [in Ukrainian].
69. Soldatenko, V. (1999). *Ukrayins'ka revolyutsiya: kontsepsiya ta istoriografya (1918–1920)*. Kyiv [in Ukrainian].
70. Soldatenko, V. (1999). *Ukrayins'ka revolyutsiya. Istorychnyy narys*. Kyiv [in Ukrainian].
71. Soldatenko, V. (2008). Novitni tendentsiyi y aktual'ni problemy istoriografichnoho osvoyennya protsesiv revolyutsiyanoi doby 1917–1920 rr. v Ukrayini. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*, 1, 75–88 [in Ukrainian].
72. Soldatenko, V. (2010). *Ukrayina v revolyutsiyu dobu*. (Vol. 4). Kyiv [in Ukrainian].
73. Solovyova, V. (1999). Dyplomatychni predstavnytstva Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliki v derzhavakh Tsentral'noyi Yevropy doby Dyrektoriyi (1918–1920 rr.). *Extended abstract of PhD thesis*. Zaporizhzhya [in Ukrainian].
74. Sribnyak, I. (1995). Symon Petlyura na choli derzhavy ta viys'ka: Do pytannya pro pol's'ko-ukrayins'ki vzayemyny 1919–1920 rokiv. *Symon Petlyura ta ukrayins'ka natsional'na revolyutsiya*. Kyiv [in Ukrainian].
75. Sribnyak, I. (2000). Poloneni ta internovani voyaky-ukrayintsi v Yevropi (1914–1924 rr.). *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
76. Sribnyak, I. (2019). Kalish — tsentr hromads'ko-politychnoho zhyttya ukrayins'kykh kombatantiv u Pol'shchi (persha polovyna 1920-kh rr.): za materialamy novykh rozshukiv u pol's'kykh ta ukrayins'kykh arkhivoskhovyshchakh. *Ukrayina i Pol'shcha: Shlyakhamy mizhderzhavnykh vzayemyn : zb. nauk. prats' z nahody 100-richchya vstanovlennya pol's'ko-ukrayins'kykh dyplomatychnykh vidnosyn. nauk*. Kyiv [in Ukrainian].
77. Stopchak, M. (2004). Ukrayins'ko-pol's'ka viys'kovo-politychna uhoda 1920 r. v otsintsi ukrayins'koyi istoriografiyi. *Ucrainica Polonica: materialy Mizhnar. nauk. konf. Polyaky na Volyni: rezul'taty interdystsyplinarynykh doslidzhen* [in Ukrainian].
78. Stopchak, M. (2005). Formuvannya zovnishn'oyi polityky Dyrektoriyi UNR: do istoriografiyi problemy. *Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho linhvistychnoho universytetu*, 10, 8–92 [in Ukrainian].
79. Stopchak, M. (2005). Varshavs'ka uhoda v ukrayins'kiy istoriografiyi. *Ukrayina dyplomatychna*, 6, 450–465 [in Ukrainian].

80. Stopchak, M. (2010). *Utvorennya i diyal'nist' Dyrektoriyi Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliki (1918–1920 rr.): Istoriohrafich. Narys*. Vinnytsya [in Ukrainian].
81. Stopchak, M. (2011). *Utvorennya i diyal'nist' Dyrektoriyi Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliki (1918–1920): istoriohrafija problemy. Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
82. Symonenko, R., & Tabachnyk, D. (2007). *Ukrayins'ko-pol's'ki vidnosyny ta borot'ba za yednist' Ukrayiny: XIX — poch. XX st.: Narysy*. Kyiv [in Ukrainian].
83. Tereshchenko, Yu. (1999). *Varshavs'kyi dohovir 1920 r. i yoho otsinka ukrayins'koyu diplomatiyeu. Symon Petlyura u konteksti Ukrayins'kykh natsional'no-vyzvol'nykh zmahan'*. Fastiv [in Ukrainian].
84. Tymchenko, R. (2011). *Varshavs'ka uhoda 1920 r.: dolya Skhidnoyi Halychyny. Ukrayins'kyi istorychnyy zbirnyk*, 14, 80–88 [in Ukrainian].
85. Varhatyuk, S. (1996). *Varshavs'ki perehovory diplomatychnoyi misiyi UNR. Nova polityka*, 2, 53–54 [in Ukrainian].
86. Varhatyuk, S. (1996). *Zovnishnya polityka Dyrektoriyi UNR. PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
87. Verstyuk, V. (2005). *Soyuz Yu. Pilsuds'koho-S.Petlyury 1920 r. v suchasniy ukrayins'kiy istoriohrafii. Naukovi zapysky natsional'noho universytetu Kyievo-Mohylyans'ka akademiya*, 41: *Istorychni nauky*, 61–65 [in Ukrainian].
88. Verstyuk, V. (2020). *Soyuz Pilsuds'koho — Petlyury v istoriyi borot'by za ukrayins'ku derzhavnist'*. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal*, 2, 4–21 [in Ukrainian].
89. Vidnyanskyj, S. (2004). *Ukrayins'ko-pol's'ki vidnosyny u 1918–1921 rr. v suchasniy ukrayins'kiy istoriohrafii. Nad Dniprom i Visloyu: Materialymizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi Ukrayina i Pol'shcha u vyzvol'nykh zmahannyakh XIX — poch. XX st. Kyiv, 5 lystopada 2003 r.* Kyiv [in Ukrainian].
90. Vidnyanskyj, S. (2017). *Varshavs'kyi dohovir 1920 roku v otsyntsi suchasnoyi ukrayins'koyi istoriohrafii. Ukrayina Dyplomatychna*, 18, 91–100 [in Ukrainian].
91. Vidnyanskyj, S., & Kalinchyk, V. (2007). *Ukrayins'ko-pol's'ki vidnosyny 1917–1926 rr.: suchasna ukrayins'ka istoriohrafija. Naukovyy visnyk Derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. Lesi Ukrayinky. Istorychni Nauky*, 1, 44–51 [in Ukrainian].
92. Yablons'kyi, V. (1998). *Dyrektoriya UNR: formuvannya zasad ukrayins'koyi derzhavnosti v 1918–1920 rr. PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
93. Zadunays'kyi, V. (1995). *Zbroyni syly UNR (1917–1920). PhD thesis*. Donetsk [in Ukrainian].
94. Zarets'ka, T. (2001). *Ukrayins'ko-pol's'ki vidnosyny v period vidnovlennya derzhavnosti Pol'shchi. 1918–1919 rr. Ukrayina i Pol'shcha — stratehichne partnerstvo na zlami tysyacholit': Istoryia. S'ohodennya. Maybutnya perspektyva. (Vol. 1)*. Kyiv [in Ukrainian].
95. Zarets'ka, T. (2002). *Vidnosyny Dyrektoriyi Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliki z Pol's'koyu Respublikoyu (1919–1920 rr.). Mižnarodni zv'ázki Ukraïni: naukovì poşuki ì znahidki — International relations of Ukraine: scientific searches and findings*, 11, 76–92 [in Ukrainian].
96. Zarets'ka, T. (2007). *Yuzef Pilsuds'kyi i Ukrayina*. Kyiv [in Ukrainian].
97. Zashkil'nyak, L., & Krykun, M. (2002). *Istoryia Pol'shchi. Vid naydavnishykh chasiv do nashykh dnev*. L'viv [in Ukrainian].
98. Zaszkilniak, L. (2020) *Kilka uwag o ksiázce: Sojusz Piłsudski-Petlura. Dokumenty i materiały*. *Red. nauk. Jan Pisuliński, Witalij Skalski. Przegląd Wschodni*, XVI, 1 (61), 125–132 [in Ukrainian].